

Sevda Müşfiq qızı Hüseynova¹¹³
**NİZAMİ GƏNCƏVİ “XƏMSƏ”SİNDƏ ELİZİYA FONETİK HADİSƏSİ
BAĞLAYICILAR ƏSASINDA**

Giriş. Bəşəriyyətin taleyinə Nizami Gəncəvi kimi ulduzlar nadir hallarda düşür. Bu, gözəllik, xeyirxahlıq, insanpərvərlik, müdriklik saçan dühanın bəşər mədəniyyətinə verdiyi misilsiz şöhrəti yalnız Homerin, Firdovsinin, Servantesin irsi ilə müqayisə etmək olar.

Nizami yaradıcılığı Yaxın və Orta Şərq xalqlarının fəlsəfi və bədii fikrinin, sosial-əxlaq dünyagörüşünün bütövləşməsində, onun bəşər tarixinə daxil olmasında misli görünməmiş rol oynamışdır.

Ayrı-ayrılıqda hər bir insanın və ümumən bəşər cəmiyyətinin xoşbəxtliyi ilə sıx bağlı olan bir sıra problemləri poeziyaya məhz Nizami gətirmişdir. Öz dövründən əsrimizə qədər olan bir zamanda müxtəlif xalqların tanınmış şair və tədqiqatçıların Nizami mövzularına dəfələrlə müraciət etmələri, onun insani ideyalarını yaşatmağa çalışmaları məhz bununla izah olunur.

Orta əsrlərdə Nizami poemalarına yüzlərlə nəzirə yazılmış, bir çox şair öz əsərlərində Nizamiyə pərəstiş etdiyini dönə-dönə qeyd etmişdir. Burada böyük hind şairi Xosrov Dəhləvini (1253-1325), məşhur tacik- İran şairi Əbdürrəhman Camini (1414-1492), dahi özbək şairi Əlişir Nəvaini (1444-1501), XV əsr şairi Məktəbi-Şirazini, Əşrəf Marağayini, Füzulini xatırlatmaq kifayətdir.

Hər beytində bitmiş fikir ifadə edən, hər sözü müxtəlif mənə çalarları ilə xalqa çatdıran Nizami dühası qorunub saxlanmış, şairin arzu və istəkləri gözəl, oxunaqlı və maraq doğuran hekayətlərə çevrilmişdir.

Nizami irsi hələ XVII əsrdə Avropaya yol açmışdır. Fransız şərqşünası D.Erblo 1697-ci ildə tərtib etdiyi “Şərq kitabxanası” adlı ensiklopediyasında Nizamiyə üç məqalə həsr edərək, şairi fransız oxucularına tanıtmışdır. D.Erblo bu kitabında Nizaminin əsərlərini sadalayır və sonra yazır: “Öz əksini bizim əsərlərdə tapan bir sıra macəralar Nizaminin fars dilində yazılmış axırıncı iki əsəri- “Yeddi gözəl”, “Xosrov və Şirin” dən götürülmüşdür.

Bənzərsiz və misilsiz dəyərə malik olan əsərləri və yaradıcılığı ilə dünya ədəbiyyatını və onun xəzinəsini başdan-başa bəzəyən sənətkarlar az saydadır. Bu sənətkarlar sırasına dahi Nizami Gəncəvinin adı qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur. Həyatı boyu bütün varlığı ilə Azərbaycanca bağlı olan Nizami Gəncəvidən bu gün böyük bir qürurla söz açırıq. Adı İlyas – Peyğəmbər adı; atasının adı Yusif - Peyğəmbər adı; oğlunun adı Məhəmməd – Peyğəmbər adı; təxəllüsü Nizami – mənası “Sözləri nizamlayan, mirvari kimi düzən”, “nəzmə çəkən”; Soyu –Türk; Atası –Türk; Anası Türk; doğulduğu yer Gəncə - qədim Türklər, Azərbaycanlılarıyurdu. Bu adı gözəl, özü gözəl, dahi şəxsiyyət artıq doqquz əsrə yaxındır ki, öz örnək həyatı və dünyaca məşhur əsərləri ilə minlərin, milyonların sevimlisinə, ilham mənbəyinə çevrilmişdir. 1141-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olan Nizami Gəncəvi hərtərəfli təhsil almış, mövcud elmlərə yiyələnmiş və geniş biliyini dünyaca məşhur əsərlərində əks etdirmişdir. Bir çox məsələlərdə zamanı qabaqlamışdır. O, yaşamış olduğu dövrün mənəvi dəyərlərini yaxşı öyrənmiş, ana dili olan türk dilindən başqa ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilmiş, bir neçə ətraf ölkələrin dillərinə də bələd olmuşdur. Şeyx Nizami dühasının məhsulu olan “Xəmsə” – (Pənc gənc)- “Beş Xəzinə” adlanan məsnəvilər toplusu dünyada bənzəri olmayan Şərq və Qərb alimləri, bilici və tədqiqatçıları üçün örnək olan bir mənbədir. Biliklər toplusu olan, bu dəyəri ölçülə bilməyən xəzinə dünya və axirət həyatını hərtərəfli açır, ən önəmlisi isə hər şeydən əvvəl insanları insanlığa çağırır. Heç nədən çəkinmədən hakimləri, ədalətli olmağa səsleyir. Nizami Gəncəvini dünyaya tanıdan, onu dünya ədibləri içərisində ön sıraya çıxaran və əbədiləşdirən “Xəmsə”si – aşağıda adlarını çəkəcəyimiz məsnəvilərdən ibarətdir: “Sirlər Xəzinəsi” (1177), “Xosrov və Şirin” (1180), “Leyli və Məcnun” (1188), “Yeddi Gözəl” (1196) və “İsgəndərnamə”(1203). Digər beş məsnəvidən fərqli olaraq “İsgəndərnamə” iki hissəni- “Şərəfnamə” və “İqbalnamə”ni özündə birləşdirir.

Əsas hissə. Nizami məsnəvilərində dilçiliyin başqa sahələrində olduğu kimi fonetika bölməsinin də zəngin materialını tapmaq mümkündür. Biz aşağıda fars dilinin çox funksiyalı, işlək bağlayıcısı olan /ke/-nin eliziya fonetik hadisəsinə uğramasını tədqiqatə cəlb etmişik.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində eliziya fonetik hadisəsindən bəhs edərkən, ilk öncə eliziya nədir sualına cavab verməliyik. **Eliziya** – dildə saillə bitən dil vahidindən sonra saillə başlanan digər vahid gəldikdə əvvəlcədə son saitin ixtisara düşməsi fonetik hadisəsidir (1, 2008:430). Bəzən bu hadisəyə səsdüşümü, yaxud leksemlərdə (sözlərdə) baş verən təxfif hadisəsi də deyilir.

Birləşmələr:

1. Qoşma+ Bağlayıcı

Ke+ əz = [kəz]

Və + əz = (vəz)

2. Bağlayıcı + İşarə əvəzliyi

Ke + in = (kin)

Ke+ an = (kan)

Və+an=(van)

Və+in=(vin)

3. Qoşma + işarə əvəzliyi

Əz+an = (zan)

¹¹³ BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının II kurs magistrantı. hova.sevda@mail.ru

Əz+in= (zin)

4. Bağlayıcı+xıtab

Ke+ey=(key)

Və+ey=(vey)

5. Qoşma + bağlayıcı+ işarə əvəzliyi

əz+an+ke= (zanke) (zauçe)

ke+əz+in = (kəzin)

هـ /ke/ bağlayıcısı eliziya hadisəsi fonunda:

Nizami Gəncəvinin poemalarında eliziya fonetik hadisəsinə (ke) bağlayıcısı əsasında diqqət yetirək. "Xəmsə" müəllifinin təxfif, yaxud eliziya hadisəsindən məharətlə, məqsədə uyğun şəkildə istifadəsi hər bir beytdə, yaxud ondan da kiçik mikromətdə (misrada) nəzərə çarpır. Əsərdə təxfif və eliziyaya uğramış leksemlərin nitq hissələri baxımından təsnifinə qısa da olsa nəzər yetirək: هـ هرک هـ /hər ke → hək/- hər kəs, hər kim; آنک /an ke → ank/- o kəs ki; چنانک /çenanke → çenank/- elə ki və s. Göründüyü kimi burada هـ /ke/-nin "ha-ye qeyr-e məlfuz"la yazılan "هـ" hərfi birləşdiyi sözdən sonra həm qrafika, həm də tələffüzdən düşmüşdür:

Nümunələr daxilində هـ /ke/ bağlayıcısının eliziya, təxfif fonetik hadisəsinə məruz qalması:

هرک هـ قدم بر سر گنجی نهاد،

چون به سخن آمد و گنجی گشاد.

[Nizami, 1960: 227]

(Xəzinənin başı üstünə ayaq qoyan hər kəs,

Sözə başlarkən (elə bil) xəzinə qapısı açır)

Aşağıdakı beytdə isə həmin bağlayıcının müxəffəfinə diqqət yetirək:

هرک هـ آرد با تو خود پرستی،

شمشیر ادب خورد دو دستی.

[Nizami, 1370: 354]

(Hər kəs lovğalıqla çıxsa qarşına,

Bir ədəb qılıncı enər başına)

/ke/ bağlayıcısı müxtəlif nitq hissələri ilə birləşdikdə eliziyaya uyur:

هـ /ke/ bağlayıcısı müxtəlif leksemlərdən öncə gəldikdə onun qısa saiti /e/ qrafika və tələffüzdən düşür: کاتش /ke + atəş → katəş/-ki, od; کاب /ke+ab → kab/-ki su; /ke+an → kan /-ki, o; کاوز /ke +avaz → kavaz/ -ki, avaz; کید /ke+in → kin/-ki, bu və s.

Onu da qeyd edək ki, XII əsr Nizami Gəncəvi dövründə, elə müasir dövrdə də əruz qanunlarına əsasən beytdə şairə lazım olan hecanın kəmiyyətinə görə (qısa, yaxud uzun heca) /ke/ bağlayıcısı ya tam şəkildə, ya da eliziyaya uğramış halda iştirak edir. Biz də burada orijinal mənbə əsasında bunların hər iki variantını burada verməyi lazım bildik.

ملک فرمود که آتش بر فروزند،

به من عنبر به خرمن عود بسوزند.

[Nizami, 1370: 254]

(Şah əmr etdi ki, atəş qalansın,

Ki, xırman-xırman ud müşk ilə yansın)

آن خشم چنان برو اثر کرد،

کاتش ز دلش زبان به در کرد.

[Nizami, 1370: 418]

Bu qəzəb ona elə təsir etdi ki,

Yanan ürəyindən alov şölələndi)

نگذارم که آب من بخوری،

به شهر بر گردی و آب من ببری.

[Nizami, 1370: 644]

(Qoymaram ki, mənim suyumdan içəsən,

Şəhərə qayıdan kimi abırımı tökəsən)

رای مرا این سخن از جای برد،

کلب سخن را سخن آرای برد

[Nizami, 1960: 45]

(Mənim ağılımı yerindən edən budur ki,

Sözqoşanlar sözü abırdan saldılar)

Yuxarıda nümunə gətirilmiş beytlərdən aydın görünür ki, eliziya hadisəsinə məruz qalan /ke/ bağlayıcısının qısa /e/-saitidir. Fars dilinin səsləri üzrə aparılmış eksperiment işlərindən də aydın olur ki, uzun saitlər /a/, /u/, /i/ həmişə qrafika və tələffüzdə sabitliyini qoruyub saxlayır. (Məmmədova Ə. 2007: 102)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dilçilik ensiklopediyası, 2-ci cild, F. Veysəlinin redaktorluğu ilə, Mütərcim: Bakı: 2008, 526 s.

2. Məmmədova Ə.B. Fars dilində vurğu, Nafta Press nəşriyyatı, Bakı:2007. 242 s.

3. Məmmədova Ə.B. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə filoloji tədqiqatlar, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı:2022, 407 səh.

4. Nizami Gəncəvi. Məxzənol-əsrar, motun-e elmiyo enteəadi. Nəşriyyat-e Fərhəngestan-e olum-e comhuri-ye şourəvi-ye sosialisti-ye Azərbaycan, Baku: 252 s.

5. Nezami Gəncəvi. (1370) Xosrov və Şirin. dər ketab-e kolliyyat-e Xəmsə-ye Nezami Gəncəvi. səh: 350-494; Tehran: Entəşarat-e Məhtab, 1130 s.

6. Nezami Gəncəvi. (1370) Leyli və Məcnun. dər ketab-e kolliyyat-e Xəmsə - ye Nezami Gəncəvi. səh:350-494; Tehran: Entəşarat-e Məhtab, 1130 s.

7. Nezami Gəncəvi. (1370) Həft peykər. dər ketab-e kolliyyat-e Xəmsə-ye Nezami Gəncəvi. səh: 350-494, Tehran: Entəşarat-e Məhtab, 1130 s.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, fonetik hadisə, eliziya, bağlayıcı

Ключевые слова: Низами Гянджяви, фонетический процесс, еллизия

Key words: Nizami Ganjavi, Khamsa, phonetic event, elision, conjunction

Xülasə

Nizami Gəncəvi öz əsərlərində fars dilinin fonetik sistemində baş verən fonetik qanun və hadisələri yaxından müşahidə etmək üçün zəmin yaratmışdır. Əsərlərində baş verən bu fonetik hadisələr bizə onun dövründən məlumat verir.

Bu məqaləni tədqiq edərkən müasir fars dilində məhdudiyət qanunundan geniş bəhs olunmuş və onun təsiri altında dildə mövcud olan fonetik hadisələr haqqında məlumat verilmişdir. Əsərdə mövcud olan fonetik hadisələr də məhdudiyət qanununun təsiri altında yaranmışdır. Yaranan bu formalar əsərdə vəznin tənzimlənməsi, qafiyənin taralaşdırılması, çoxhecalılıqdan azhecalılığa keçid, fonetik və qrafik qısaltmalar və.s kimi səbəblərdən ortaya çıxmışdır.

Резюме

В своих работах Низаим Гянджяви создал основу для пристального наблюдения фонетических законов и явлений, происходящих в фонетической системе персидского языка. Эти фонетические события в его произведениях дают нам информацию о его времени. При написании данной статьи широко обсуждался закон исковой давности в современном персидском языке и давались сведения о фонетических явлениях, существующих в языке под его влиянием. Присутствующие в произведении фонетические явления также созданы под влиянием закона ограничения. Эти формы появились в произведении по таким причинам, как корректировка веса, расположение рифмы, переход от многосложных к односложным, фонетические и графические сокращения и др.

Summary

In his works, Nizami Ganjavi created a foundation for close observation of the phonetic laws and phenomena occurring in the phonetic system of the Persian language. These phonetic events in his works give us information about his time. While researching this article, the law of limitation in the modern persian language was widely discussed and information was given about the phonetic phenomena existing in the language under its influence. The phonetic phenomena present in the work were also created under the influence of the law of limitation. These forms appeared in the work due to reasons such as the adjustment of the weight, the arrangement of the rhyme, the transition from polysyllabic to monosyllabic, phonetic and graphic abbreviations, etc.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva